

11

**БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО
ТА
БІБЛІОГРАФІЯ**

ХАРКІВ

1971

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

**БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО
ТА
БІБЛІОГРАФІЯ**

МІЖВІДОМЧИЙ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

Редакційно-видавничий відділ
Книжкової палати УРСР
Харків — 1971

Науково - пізнавальний матеріал на сторінках українського дитячого журналу „Дзвінок“

Журнал «Дзвінок», що видавався Руським товариством педагогічним для дітей у Львові з 1890 по 1914 рр., відіграв значну роль у популяризації наукових знань серед малих читачів. Вони знаходили в ньому чимало матеріалу, що міг задовольнити їх допитливість.

В першому ж номері «Дзвінка» було надруковано проспекто-декларацію журналу, яка розкривала перед читачами завдання і зміст цього видання. Поряд з художніми творами — повістями, оповіданнями, перекладами, казками, байками й віршами та розважальним матеріалом у вигляді шарад, ребусів та загадок, редакція обіцяла дітям подавати «...описи подорожей, картини географічні і етнографічні, монографії історичні, життєписи славних людей, образки з життя звірят, поучаючі статті про ужиток плодів природи і вироби промислові, досліди з фізики, хімії, поради з гігієни й дієтики...»¹.

Усі ці матеріали, на думку редакції, були призначені розвивати дух «у молодежи нашої не тільки шкільної, але й тої, що з різних причин приневолена без науки шкільної дожидати лучшої долі»².

Жанровий діапазон науково-пізнавального матеріалу, що вміщувався у «Дзвінку», був досить широким. Це були нариси, оповідання, невеликі статті і повідомлення типу газетних репортажів тощо. Різноманітними були і назви розділів, де друкувався пізнавальний матеріал: «З руської історії і етнографії», «З природних наук», «Життєписи», «Дещо з усього світу» та інші.

У «Дзвінку» не могли не відбитися прогресивні настанови з питань пропаганди наукових знань серед дітей та молоді І. Франка, активного співробітника і автора.

Питання пропаганди наукових знань серед народу хвилювали І. Франка постійно. Він вважав конче необхідним нести в маси «правдиву науку» про природу і суспільство. Ще у 1878 р. у статті «Наука й її становище щодо працюючих класів»³ І. Франко ви-

¹ «Дзвінок», 1890, № 1.

² Там же.

³ Франко І. Твори в 20 т., т. 19, К., 1956, с. 18—32.

магав, щоб наука не тільки пояснювала природні та суспільні явища, а й вказувала б шлях до їх перетворення, бо інакше вона не приносить людям користі.

І. Франко особливо наголошував, що дітям необхідно систематично збагачувати свої знання про природу та суспільство, радиш подавати дитині якнайбільшу масу цікавих даних про природу і людей, з котрих би вона з ростом мислення вміла легко й сама робити висновки. І науково-популярна література у цьому процесі, на його думку, має першорядне значення, бо галицька школа в цьому плані майже нічого не давала дітям. Франко з гіркотою і обуренням зауважував, що навіть з гімназій молодь виходила з найспотворнішими і найдикішими поняттями про природу та історію.

А що ж було говорити про народні, здебільшого одно-дво-чотрихкласні школи. І. Франко неодноразово в своїх статтях з обуренням розкривав суть таких шкіл, з яких «...по кількालітній науці виходять наші діти ...такими ж темними, як і були»¹, бо в навчальних планах народних шкіл перше місце займало релігійне вчення. Розпорядженням Міністерства освіти Австро-Угорщини від 1893 р. народним масам надавалося право тільки на початкову освіту, середня ж і вища призначалися для дітей панівних класів — поміщиків та буржуазії². А з 3812 шкіл Галичини — 2103 були однокласними. Ось чому в цих умовах Франко наголошує на поширенні науково-популярної літератури серед дітей та молоді.

За вимогами письменника для дітей треба вибирати твори, «...які образують розум і дух і становлять, таким чином, здоровий корм душі. ...наука, поправа і моральність повинні бути головними елементами і підставами тих творів», — писав він у статті «Женщина-мати»³. Для читання молоді він рекомендує такі твори як «Розвій географічний поглядів» О. Уайта, «Білковина» Г. Томаса, «Світові загадки» Є. Геккеля, вважаючи найголовнішими галузями знання, особливо корисними для молоді, природничі науки. Видання ж «Просвіти», які здебільшого возвеличували всемогутність творця та премудрість устрою в природі, де все має ціль і повиньті ті завдання, які йому всевишній споконвіку завдав, Франко вважає за краще спалити, ніж пускати між читачів.

На такому ж рівні стояли і науково-пізнавальні матеріали у дитячих українських журналах «Ластівка», «Приятель дітей», що виходили раніше. Журнал «Дзвінок» намагався подавати дітям науково-пізнавальний матеріал, який би заповнював прогалини в їх пізнанні світу, що створювалися внаслідок клерикально-консервативної системи освіти в Галичині.

Редактор «Дзвінка» В. Шухевич, за фахом природознавець, надавав великого значення пізнавальному матеріалу, особливо при-

¹ Франко І. Твори в 20 т., т. 19, К., 1956, с. 42—43.

² «Учитель», 1903, ч. 20, с. 311.

³ «Друг», 1876, № 4, с. 61.

родничо-науковому, вважаючи, що він найбільше відповідає потребам маленьких читачів. Він вважав, що дітей обов'язково треба глибше знайомити з тим, що їх оточує — з землею, на якій вони живуть, з її природою, з життям і діяльністю людей.

Протягом перших 5—7 років у «Дзвінку» було подано понад 100 статей про флору і фауну рідного краю, жарких та холодних поясів землі, про основні явища природи, статті з біології, фізіології та анатомії людини, з питань санітарії та гігієни, геології, та метеорології, астрономії та інших галузей природознавства. Значна кількість цих матеріалів належала самому В. Шухевичу, але вміщувалась під різними псевдонімами і криптонімами, а то навіть і зовсім без підпису, щоб створити враження про велику кількість співробітників журналу.

Крім Шухевича, багато науково-пізнавальних творів друкують у «Дзвінку» Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, (Л. Василевська), Наталка Полтавка (Н. Кибальчич), М. Загірна (М. Грінченко), Іван Спілка (І. Зозуля) та інші. Багато цікавого вміщувалось тут про живі істоти, що населяють землю, починаючи з мікроскопічно малих і кінчаючи велетнями рослинного й тваринного світу, а також про неживу природу — земні породи, мінерали, воду, повітря.

Юним читачам, безумовно, цікаво було дізнатися, де ростуть хлібові та какаові дерева, пальми, рис, бавовна, про їх вигляд, плоди, про те, яка від них користь. Цікаво було прочитати і про походження цілого ряду рослин, які ростуть тепер у нашому краю, дізнатися про те, як і коли вони з'явилися у нас, звідкіля прийшли, як обробляються і використовуються. Про все це розповідалось у статтях «Бараболя», «Гриби», «Прядиво», «Рис», «Дерево хлібове», «Кава», «Бавовна» та інш.

Корисні і цікаві відомості подавалися читачам також і про тваринний світ. Діти знаходили у журналі не тільки матеріал про близьких і знайомих їм тварин і птахів, зайців, ведмедів, собак, зозуль, бузків, жайворонків, ластівок, а також і про слонів, левів, кенгуру, мавп, пінгвінів, фламінго, папуг, страусів та іншу екзотичну фауну.

В журналі містилися і перекази по Брему, і переклади творів одного з кращих російських популяризаторів науки того часу М. Рубакіна, і художні твори про життя тварин Л. Толстого. Наприклад, оповідання Л. Толстого «Лев і собачка» було включено як вставний епізод до великого нарису з життя левів — «Цар звірів»¹. Твори М. Рубакіна друкувалися у 5-х номерах журналу за 1896 рік у перекладах під криптонімом «Н. Г. з Т». За ним ховалася Настя Грінченко — дочка відомого українського письменника Бориса Грінченка, яка надрукувала у «Дзвінку» твори М. Рубакіна «Чому звірята переселяються», «Як звірі щороку подоро-

¹ «Дзвінок», 1894, № 11—12.

жують», «Як подорожують птахи», «Слимак у домовині Єгипетського короля» та інші, переважно з життя птахів і звірят.

Журнал прищеплював дітям гуманне ставлення до живих істот, виховував у них бережливе, дбайливе ставлення до тих, хто приносить користь та радість людям. Цим настановам підпорядковано цілий ряд творів: «Відозва птахів», «Бузьки», «Про бузьків».

Останнє оповідання взято з кращої збірки для дітей «Веселка», яку у 1887 р. відредагував і видав під псевдонімом Андрій Молодченко Іван Франко. У згаданому оповіданні зворушлива історія трагічної загибелі буслиці, яку бусли забили за те, що вона не вберегла свого гнізда.

Досить часто у «Дзвінку» містилися невеликі статті чи коротенькі повідомлення про досягнення з природознавчих наук. Наприклад, у статті Шумила «Пчїлка-мулярка»¹ мова йшла про спостереження видатного французького вченого-ентомолога Жана Анрі Фабра над дикими чорними бджолами. Жан Анрі Фабр — автор відомої у цілому світі роботи «Життя комах», яка була перекладена на більшість мов світу і неодноразово видавалася для дітей. Використовуючи твори Ж. Фабра, В. Шухевич розповідає малим читачам про зовнішній вигляд бджоли-мулярки, пояснює, що ім'я «мулярка» дика чорна бджола здобула за уміння будувати соти, як справжній муляр. Розповідаючи про повне загадок життя бджіл, Шухевич подає відомості й про різні комічні пригоди, що сталися з самим Ж. Фабром під час вивчення ним життя комах, зупиняється на цікавих фактах біографії вченого.

Новим в українській дитячій періодиці того часу були і популярні відомості про розвиток живих істот. Так, наприклад, Наталка Полтавка на сторінках журналу «Дзвінок» у творі «Гусінь» показує всі етапи метаморфози шовкопряда, його перетворення з гусені на лялечку, а потім вже на метелика. Щоб дітям легше було зрозуміти пояснення, автор використовує яскраві, дохідливі порівняння: «Ростуть мої гусені не по дням, а по годинам, їдять на всі завставки, аж кожушки на них стануть тісними, а як стануть тісними ці «кожушки», то, як ви скидаєте одну сорочечку, а іншу надіваєте, так і мої гусені прибираються у новий кожушок. Старенька шкірка луснула при головці, вони її і скинули геть, а під нею вже друга новенька, просторіша»².

Наталка Полтавка намагається не тільки задовольнити дитячу цікавість, а й викликати в дітях інтерес до спостережень; письменниця наводить читачів на думку, що природа всім показує свої чудеса, але тайни відкриває тільки допитливим і тому треба пильніше придивлятися до того, що тебе оточує.

Багато статей і оповідань присвячує «Дзвінок» питанням ентомології. В них ми зустрінемо розповідь про знищення посівів ко-

¹ «Дзвінок», 1890, № 1.

² Там же, № 15.

никами і сараною, про повне захоплюючих прикладів життя термітів, про знайдення в Америці надзвичайного «вулика», розміри якого досягають 2000 кв. м. тощо.

У відповідь на листи малих читачів редакція вміщувала і матеріали, які знайомили із скарбами океану. «Осетер», «Кілька», «Білий ссм», «Де і як ведуться оселедці», «Дива океану» — ось далеко не повний перелік творів, які розкривали перед читачами великі природні багатства, що таяться у ріках, морях та океанах.

Як вже зазначалося вище, «Дзвінок» широко висвітлював питання не тільки живої, а й неживої природи. В цьому плані багато було зроблено Б. Грінченком та його дружиною Марією Загірною. Вони у своїх перекладах і переказах популяризували серед дітей України твори російських вчених і письменників, в яких розповідалося про різноманітні явища природи. Так, М. Загірна, перероблюючи твори відомого російського популяризатора В. Лункевича, розповідає дітям у 14 номерах журналу про виникнення гір та їх вигляд, про те, де вони розташовані та як називаються, про снігові лавини та землетруси.

Б. Грінченко перекладає і переробляє науково-популярні твори Л. Толстого — «Як ходить вода», «Море», «Дощ, роса, іней, сніг, град», про корисні копалини та їх значення у житті людей.

Значна кількість статей цього плану належала і В. Шухевичу. Серед них одним з цікавіших був його твір «Про діаманти», в якому докладно розглядалися структура алмазів, їх походження, засоби добування. До нарису додавалися малюнки найцінніших діамантів світу, відомості про місця їх зберігання та практичне використання цих цінних копалин.

Журнал приділяє увагу питанням санітарії та гігієни. Редакція друкувала матеріали, що сприяли прищепленню дітям гігієнічних навичок, розширяли їх знання з анатомії людини, знайомили з деякими найбільш поширеними в ті часи хворобами та засобами їх лікування і профілактики. Подавалися ці матеріали у формі популярних нарисів, оповіщень, бувальщин. Остання форма, на думку редакції, повинна була мати особливий вплив на дітей і тому використовувалася найчастіше.

Серед бувальщин перш за все можна назвати таку, як «Хробак в оці», вміщену з підзаголовком «Справдішня подія». Автор її наполегливо вимагає дотримуватися правил особистої гігієни, вказує на неприпустимість тісних контактів дітей з собаками та кішками. Під час гри з дітьми ці тварини лижуть їм руки, обличчя й губи, що призводить до тяжких захворювань на глисти, які можуть потрапити не тільки до кишечника, а й у печінку і навіть в очі. Такого ж типу матеріал ми знаходимо у «Дзвінку» за 1891 р. під назвою «Осторожно з псами».

Серйозно і водночас дохідливо розповідає дітям Є. Бохенська про шкіру людини, її будову та значення для життя і здоров'я

у статті «Дещо про здоров'я». Краще зрозуміти текст допомагає малюнок, на якому зображено поперечний зріз шкірного покриву з показом усіх шарів, залоз, нервових волокон, кровоносних судин тощо.

Інколи редакція «Дзвінка» вміщувала просто замітки газетного типу, в яких сповіщалося про нові досягнення медицини.

Так, наприклад, розповідається про винайдення німецьким вченим Кохом засобу лікування сухот, або про те, що в Китаї для профілактики дифтериту вживається сік цитрусових, про винайдення засобів лікування від отрути при укусі змії тощо. Інтенсивне поширення захворювань на інфлуенцію спонукало редакцію вмістити коротенький нарис під назвою «Смертельний поцілунок», в якому розповідається про передачу інфекції через поцілунки.

Тісно пов'язане з історією розвитку медицини оповідання «Лікар Ісак», перекладене М. Загірною на українську мову за твором М. Рубакіна «Испытания доктора Исаака». Події, відтворені в оповіданні, пов'язані з епохою Відродження у Флоренції та Римі і знайомлять з діяльністю талановитого лікаря-вченого, який винайшов шляхи переборення ряду тяжких хвороб і одним із перших додумався до цілющого значення переливання крові.

Значне місце відводиться у «Дзвінку» етнографії. Питання етнографії взагалі широко підносилися у другій половині XIX ст. і на сторінках загальної української преси, бо в цей час на Україні, як і в інших країнах світу, проходив процес становлення етнографії як окремої галузі науки і посилювалась увага до неї з боку широких верств населення.

Інтерес до матеріального й духовного життя українського народу, його сімейного і домашнього побуту, звичаїв, обрядів виявляє редактор «Дзвінка» В. Шухевич. Він активно збирає етнографічно-фольклорні матеріали і на початку 900-х рр. видає цікаву трьохтомну працю під назвою «Гуцульщина».

Велика кількість різноманітного етнографічного матеріалу з'являється на сторінках «Дзвінка». Вже з перших років існування журналу в ньому вводиться розділ «З Руської історії і етнографії», в якому вміщується цілий ряд різних матеріалів з життя українського народу. Але треба відзначити, що редакція виходить далеко за рамки назви рубрики, друкуючи багато нарисів про розселення, етногенезис, культуру і побут різних народів світу, їх повір'я та свята. Це значно розширювало знання дітей, прищеплювало їм інтерес і повагу до життя різних народів. Багато цікавого розповідалося про виникнення у слов'ян цілого ряду звичаїв та обрядів, пов'язаних з святкуванням Нового року, різдва, Великодня, Івана Купала тощо. Читачі дізнавалися, що більшість цих звичаїв та обрядів дійшли до нас з сивої давнини, ще з тих часів, коли наші далекі предки поклонялися сонцю, обожнювали його, возвеличуючи у своїх піснях та танцях. Серед таких матеріалів

перш за все можна назвати «Новик» Чайки Дніпрової, «Рахманський Великдень», «Звичаї Великодні», «Крашанка та писанка» і «Великодні іграшки крашанками» Д. Пісочинця. В цих етнографічних нарисах щедро представлені пісні-щедрівки, гагілки, колядки та інші.

Форма подачі етнографічного матеріалу дуже різноманітна. Серед них статті й спогади з дитячих років, оповідання із щедро вкрапленим фольклорно-етнографічним матеріалом, описи обрядів, ігор та пісень, що їх супроводжують.

Етнографічні відомості подаються не тільки текстовим матеріалом, а й за допомогою добірних, ілюструючих зміст фотографій, малюнків, гравюр. Читачам пропонувалися зразки експонатів, представлених в етнографічному відділі на Краєвій виставці у Львові 1894 р. Діти знайомилися з типами будівель, різноманітними промисловими виробами, видами одягу селян і селянок тощо.

Ці розповіді, пов'язані з етнографічними матеріалами про слов'янські народи, перемежались з нарисами про життя, побут та звичаї американських індіанців та дикунів, що мешкали в горах Конго, про жителів островів Тихого океану, Китаю, Малої Азії, Індії, Єгипту тощо. Кілька разів поверталася редакція «Дзвінка» до розповідей про племена, які населяють острів Цейлон — про ведасів, сенгалезів, тамульців¹. Всі матеріали теж добре ілюструвалися фотографіями чи малюнками.

Однак, на жаль, в цих статтях та нарисах етнографічного характеру тільки констатується рівень культурного та суспільного розвитку різних народів, проте ніяких висновків не робиться. Причини відсталості окремих народів не проаналізовано, і редакція навіть не ставить перед собою такої мети.

З 1895 р., коли В. Шухевич відходить від редагування «Дзвінка», обсяг етнографічного матеріалу в ньому значно скорочується.

Увагу юних читачів привертала і розділи журналу «Всячина» та «Дещо з усього світу», які не регулярно, але все ж протягом кількох років вміщувалися на його сторінках. Тут діти знаходили чимало відомостей різноманітного характеру, що найчастіше мали форму інформаційних дописів газетного типу. Під цими рубриками містилися матеріали і з галузі техніки та промисловості, наприклад, про нафтовий промисел, про створення Едісоном механічних ляльок, які говорили, про кількість вироблених за рік ляльок взагалі у всій Європі тощо. Були тут також інформації про наслідки перепису населення в Галичині, про знайдення дивовижної електричної рослини, яка вбиває птахів та комах, про зустрічі в Африці відомого мандрівника Стенлея з племенами пігмеїв та інші.

Заслугою журналу «Дзвінок» було те, що він намагався пов'язати подані наукові відомості з практичними заняттями дітей,

¹ «Дзвінок», 1892, № 9.

чому сприяв запроваджений розділ «Забави наукові». Дітям пропонувалися в ньому розваги, засновані на тих чи інших законах фізики, механіки, хімії, які попередньо розкривалися у науково-популярних статтях і нарисах. У цьому розділі містилися й ребуси, шаради, різні фокуси.

До цього ж розділу входили й різноманітні поради утилітарного характеру: як зробити поставничок для квітів, як заготовити хороше сіно, як порають хліб тощо. На жаль, в 1894 р. цей цікавий розділ «Дзвінка» зникає.

Всі наведені вище матеріали дають можливість стверджувати, що порівняльно з тогочасною українською дитячою науково-популярною книжкою журнал «Дзвінок» стояв на значно вищому рівні і служив справі популяризації наукових знань, вихованню гуманістичних почуттів, любові й інтересу до минулого й сучасного свого народу і народів світу.

НАУЧНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ МАТЕРИАЛ НА СТРАНИЦАХ ДЕТСКОГО УКРАИНСКОГО ЖУРНАЛА «ДЗВИНОК»

Резюме

В статье освещаются вопросы пропаганды научно-популярных знаний на страницах детского журнала «Дзвiнок», который издавался во Львове для украинских детей в 1890—1914 гг.

Автор раскрывает содержание научно-познавательных материалов, подчеркивает их тематическое и жанровое разнообразие, стремление удовлетворить многоплановые запросы юных читателей.

В работе анализируются очерки, рассказы о живой и неживой природе, вопросы этнографии и другие. Статья обосновывает значение журнала «Дзвiнок» в пропаганде естественно-научных знаний среди детей.
